

Definitioner av våld i överlevandes berättelser efter kriget i Bosnien

Definitions of violence in stories of survivors from the Bosnian war

Previous research on violence during the war in Bosnia and Herzegovina presents a one-sided picture of the phenomenon "war violence." Researchers have emphasized the importance of narratives but they have not focused on stories about war violence, nor have they analyzed the stories of war violence being a product of interpersonal interaction. This article tries to fill this knowledge gap by analyzing the narratives told by survivors of the war in northwestern Bosnia in the 1990s. The aim is to analyze how the survivors describe violence during the war, and also to analyze those discursive patterns that contribute in constructing the category "war violence." The construction of the category "war violence" is made visible in the empirical material when the interviewees talk about (1) a new social order in the society, (2) human suffering, (3) sexual violence, and (4) human slaughter. All interviewees define war violence as morally reprehensible. In narratives on the phenomena "war violence" a picture emerges which shows a disruption of the social order existing in the pre-war society. The violence practiced during the war is portrayed as organized and ritualized and this creates a picture that the violence practice became a norm in the society, rather than the exception. Narratives retelling violent situations, perpetrators of violence and subjected to violence do not only exist as a mental construction. The stories live their lives after the war, and thus have real consequences for individuals and society.

Keywords: Bosnia, narrative, perpetrator of violence, subjected to violence, violence, war

DENNA ARTIKEL HAR SOM UTGÅNGSPUNKT kriget i nordvästra Bosnien och Hercegovina, där serbiska soldater och poliser riktade våldsutövningen direkt mot civilbefolkningen i sin strävan att fördriva bosniaker¹ och kroater från området.² Våldstekniker som tillämpades var massavrättningar, frampressad flykt, systematiska våldtäkter och koncentrationsläger (Greve & Bergsmo 1994; Case No.: IT-99-36-T; Case No.: IT-97-24-T; Case No.: IT-98-30/1-A; Case No.: IT-95-8-S; Case No.: IT-09-92-PT; Case No.: IT-95-5/18-PT; Wesselingh & Vaulering 2005). Till exempel, bara i kommunen Prijedor i nordvästra Bosnien dödades mer än 3 000 bosniaker och kroater under sommaren 1992 (bland dessa offer finns över 200 kvinnor och över 100 barn; Tokaca 2013; Zwierchowski och Tabeau 2010; Tabeau 2009; Celic 2009; IPC Patria 2000). Mer än 40 000 bosniaker och kroater

1 Bosnienmuslimerna började under kriget att identifiera sig som bosniaker. Begreppet bosniaker är egentligen ett äldre ord för "bosnier" och används numera i officiella sammanhang. Både begreppen "bosniak" och "muslim" används i dagligt tal.

2 Historikern blir kanske något ensidigt inriktad på serbernas dåd, beroende på att nordvästra Bosnien etniskt rensades av serbisk polis och militär. I en annan studie (av en annan del av Bosnien) hade kroaters och bosniakers agerande kunnat uppmärksammas mer.

fördrevs i exil från kommunen under sommaren 1992 och detta är nästan hälften av kommunens förkrigsbefolkning (Greve & Bergsmo 1994; Case No.: IT-99-36-T; Case No.: IT-97-24-T; Case No.: IT-98-30/1-A; Case No.: IT-95-8-S; Case No.: IT-09-92-PT; Case No.: IT-95-5/18-PT; Wesselingh & Vaulering 2005).

Tidigare forskning som berör våldet under kriget i Bosnien ger en ofullständig bild av fenomenet "krigs våld" och aktörerna "våldsutövare" och "våldsdrabbade." Fenomenet "krigs våld" berörs genom analys av belägring och bombningar av städer, dödande, våldtäkter och fördrivning av civila vuxna och barn. Bilden av våldsutövare exemplifieras med soldater och poliser som dödat, våldtagit och fördrivit civila. Bilden av våldsdrabbade exemplifieras med de dödade eller våldtagna och fördrivna civila vuxna och barn (Steflja 2010; Mannergren Selimovic 2010; Maček 2009; Houge 2009, 2008; Skjelsbæk 2007; Bougarel, Helms & Duijzings 2007; Stover & Weinstein 2004). Forskare har uppmärksammat betydelsen av efterkrigsberättelser, men de har inte uppmärksammat berättelser om krigsvåld, eller analyserat berättelserna om krigsvåld som produkt av mellanmänsklig interaktion.

Denna artikel försöker fylla denna kunskapslucka genom att analysera berättelser från överlevande efter kriget i nordvästra Bosnien under 1990-talet. Syftet är att analysera hur överlevare beskriver våld under kriget samt vilka diskursiva mönster som medverkar i konstruktionen av kategorin "krigs våld." Mina frågeställningar är: Hur beskriver överlevare våld under kriget? Vilka våldskategorier uppmärksammas i deras berättelser? Hur beskriver överlevare sexuellt våld och andra sexuella övergrepp under kriget? I denna studie försöker jag komma åt fenomenet "krigs våld" genom att analysera intervjupersonernas berättelser, det vill säga deras beskrivningar i relation till sig själva och andra (Riessman 1993, 2008).

Det finns fortfarande få studier som behandlar "krigs våld" som ett interaktivt fenomen och som analyserar våldskategorier som aktualiseras i berättelser. Dessutom kan kunskap som presenteras i denna artikel bli användbar för verksamma praktiker vid olika myndigheter i Sverige som bemöter överlevande från likartade historiska och nutida situationer.

Fenomenet "krigs våld" är ett övergripande och spänningsfyllt tema i denna artikel. Tidigare forskning som berör våld under kriget i Bosnien uppfattade jag dock som otillräcklig för analysen (Steflja 2010; Mannergren Selimovic 2010; Maček 2009; Houge 2009, 2008; Skjelsbæk 2007; Bougarel, Helms & Duijzings 2007; Stover & Weinstein 2004). I dessa studier analyseras inte specifikt fenomenet krigsvåld och olika våldskategorier. Till hjälp i analysen använder jag därför mer generell sociologisk våldsforskning som tar sin utgångspunkt i mellanmänsklig interaktion (Presser 2013; Collins 2008; Schinkel 2004; Stanko 2003; Åkerström 2002; Katz 1988; Betz 1977). I det som följer söker jag belysa hur konstruktionen av begreppet "krigs våld" synliggörs i det empiriska materialet när överlevare berättar om (1) en ny social ordning i samhället, (2) människolidande, (3) sexuellt våld och (4) människoslakt.

Metod och analytiska utgångspunkter

Studien ansluter sig till de narrativa traditioner inom sociologin där muntliga berättelser betraktas som både diskursiva och erfarenhetsgrundade (Riessman 1993, 2008). Studiens allmänna utgångspunkt är interaktionistisk, men har influerats av ett etnometodologiskt perspektiv på hur människor framställer sin sociala verklighet (Blumer 1969/1986; Garfinkel 1967/1984). Berättelser är tolkande, eftersom de försöker förklara situationen men måste analyseras (Riessman 1993, 2008). Etnometodologin förklarar inte vad ett socialt fenomen är utan hur det blir till (Garfinkel 1967/1984). Enligt dessa perspektiv kan både överlevares berättelser och analysen av dem betraktas som meningsskapande aktiviteter. I denna studie analyseras berättelser som en egen bit av verkligheten; jag utgår från att berättaren konstruerar en verklighet i sin berättelse (Potter 1996/2007:97–98). Under analysen frågar jag: Hur gör aktören sin berättelse? Vad gör aktören med sin berättelse? I vilket syfte gör aktören just detta?

Denna artikel har sin grund i olika typer av empiriskt material, framför allt inspelade samtalsintervjuer med 27 överlevande efter kriget i nordvästra Bosnien och Hercegovina och fältobservationer. Studiens material samlades in i två faser. I fas ett, under mars och november månad 2004, genomförde jag fältarbete i Ljubija, ett samhälle i nordvästra Bosnien. Där intervjuade jag fjorton individer som bodde i Ljubija vid det tillfället. Fem män och två kvinnor som alla tillbringade hela krigstiden i Ljubija intervjuades, samt fyra män och tre kvinnor som under kriget fördrevs från Ljubija men som återvänt dit efter kriget. Sex av de fjorton intervjupersonerna är serber, fem är bosniaker och tre är kroater.

I fas ett genomförde jag även observationer i Ljubija, på bland annat bussar, busshållplatser, marknaden och caféer. Där fångade jag upp en del av den sociala verkligheten i Ljubija med hjälp av fältanteckningar. Produktionen av fältanteckningarna gick till på följande sätt: Oftast skrevs korta iakttagelser ned på papper, i situationen eller omedelbart efter situationen. Dessa anteckningar utvidgades vanligtvis redan samma dag och med hjälp av det nedtecknade och minnesbilder från observationstillfället skapades fältanteckningarna som en text (Emerson, Fretz & Shaw 1995:17–65). Under några fältintervjuer ställde jag en del ”triggerfrågor” kring våldssituationer som utspelats i Ljubija under kriget (se fältintervjun med Samira under avsnittet *Berättelser om krigsvåld och ny social ordning*). Dessutom samlade jag in och analyserade dagstidningar som kunde köpas i Ljubija under tiden jag var där.

I fas två, från och med april till och med juni månad 2006, intervjuades nio före detta koncentrationslägerfångar som, trots att de under kriget var civila, placerades i koncentrationsläger av serbiska soldater och poliser. Dessutom intervjuades sammanlagt fyra nära anhöriga till tre av de intervjuade före detta koncentrationslägerfångarna. De intervjuade bodde vid intervjutillfället i Sverige, Danmark och Norge. Elva av de intervjuade kommer från kommunen Prijedor (som Ljubija också tillhör). Resterande två intervjupersoner kommer från två andra kommuner i nordvästra Bosnien. Tio män och tre kvinnor intervjuades. Tre av intervjupersonerna är kroater och tio är bosniaker.

Jag upplevde själv början av kriget i Ljubija som medlem av de grupper som fördes från området (min pappa är bosniak och min mamma är kroat). Jag känner personligen, sedan tiden före kriget, de flesta som intervjuades under fältarbetet i Ljubija och de individer som nämnts under intervjuer i Ljubija. Jag har också sedan tidigare kännedom om vissa beskrivna våldssituationer som utspelats under kriget i Ljubija och Prijedor. Under arbetet med studien har jag ställts inför ett dilemma i och med att jag själv har min bakgrund i nordvästra Bosnien och följaktligen blivit djupt emotionellt berörd vid flera tillfällen under fältarbetet. Dessutom var jag medveten om att det kan finnas begränsningar i urvalet eftersom jag under fältarbetet i Ljubija intervjuade individer som jag känner personligen. Jag var medveten om den eventuella fara som mina känslor kunde skapa för vetenskapligheten i texten och jag arbetade intensivt och kontinuerligt för att framträda värderingsfri i analysen (Kleinman & Copp 1993). Samtidigt är jag medveten om att det kloka i en sådan strategi kan diskuteras, och att risken finns att författaren här framlägger ett objektivitetsideal som han inte kan leva upp till (Kleinman & Copp 1993). Jag arbetade fokuserat för att inte homogenisera och kollektivt skuldbelägga någon av parterna i kriget (se fotnot 2 i denna text). Dessutom har jag i den efterföljande analysen avlägsnat information om informanternas etniska bakgrund. Det är mitt medvetna val att inte fokusera på informanternas etniska bakgrund med förhoppningen att detta arbetssätt ger plats för ett mer spetsat analytiskt fokus på det sociala fenomenet ”krigsvåld”. Samtidigt finner jag det problematiskt att helt bortse från etniciteten i analysen av det empiriska materialet. Etniciteten är nämligen inbyggd i en del av de empiriska sekvenserna som analyseras i denna studie (se till exempel om begreppet ”etniskt våldsrитуell symbolik” i avsnittet *Berättelser om krigsvåld och människoslakt*).

Min bakgrund och mina egna upplevelser från kriget i Bosnien ser jag inte bara som hinder för genomförandet av studien utan även som en stor resurs. Utan kunskapen i språket som talas på fältet skulle genomförandet av studien blivit mycket mer komplicerat. Det språk som jag har gemensamt med informanterna samt min kännedom om samhällets / kontextens normativa koder underlättade tillträdet till fältet och genomförandet av studien. Dessutom bidrog mina egna erfarenheter från kriget till att jag lättare kunde känna igen, förstå och analysera fenomenet ”krigsvåld” som en produkt av mellanmänsklig interaktion.

Transkriberingen av materialet gjorde jag på bosniska, vanligtvis samma dag eller dagarna därefter, för att ge goda förutsättningar för dokumentation av detaljer och kommentarer i utskriften. Genom att kommentera i utskriften gjorde jag en kategorisering av data (Silverman 1993/2006). I kodningen av utsagorna identifierades markörer för våld i materialet. Empiriska sekvenser som presenteras i denna studie kategoriserades i materialet som: ”våld – ny social ordning”, ”våld – människolidande”, ”våld – sexuellt” och ”våld – människoslakt”. Mitt val av empiriska exempel styrdes av studiens syfte, att analysera hur de intervjuade beskriver våld under kriget samt vilka diskursiva mönster som medverkar i konstruktionen av kategorin ”krigsvåld”. Dessutom styrdes valet av empiriska exempel av *sekvensens analytiska kvalitet*, det vill säga hur väl exemplen tydliggjorde den analytiska poäng som jag ville lyfta fram.

Intervjuerna som analyseras i denna studie är starkt emotionellt laddade. Det rör sig om smärtsamma berättelser om hur grannar ändrar sitt beteende i samband med början av kriget – en dag en civilklädd granne som hälsar vänligt, en vecka senare en uniformerad granne som fortfarande hälsar men som också deltar i massakrer, våldtar, plundrar och placerar sina grannar i koncentrationsläger. Berättelserna handlar även om hur lägren arrangerades och styrdes, om ”motståndsfickor” och taktiker för att överleva, om ritualer som bekräftade lägervakternas förtryck och om de intagnas underordning (Basic 2013, 2007). Jag har också undersökt konkurrensen om offerrollen efter kriget samt försoningen och oförsonligheten i det sociala livet i efterkrigssamhället i dagens Bosnien, det vill säga hur människor i vardagen försöker hantera det faktum att vissa händelser aldrig kan förlätas, eller i alla fall ger prov på ytterst små möjligheter till försoning (Basic 2015a, 2015c, 2015d, 2015e, 2013, 2007, 2005). Berättelserna innehåller flera skärningspunkter mellan områden som krig, våld, brott, etnicitet, nationalism, ”totala institutioner” (extrema institutioner, som kontrollerar de intagnas hela tillvaro) och makt.

Alla intervjupersoner visade stort förtroende när de ställde upp för intervju. Intervjuerna utspelades i en samtalsorienterad stil där jag som intervjuare tog på mig rollen som samtalspartner snarare än utfrågare. Holstein och Gubrium (1995) benämner detta sätt att intervjua, där intervjuaren uppträder i rollen som improviserande och flexibel samtalspartner, som en ”aktiv intervju”. Rent praktiskt betyder detta att jag intog rollen som en intresserad lyssnare som ville veta mer om krigsvåld, våldsutövarna och de våldsdrabbade. Ett sådant sätt att genomföra intervjuer främjar dels samtalet, dels intervjupersonernas moralproduktion (Rapley 2001).

I denna artikel analyseras fenomenet ”krigsvåld”. Utöver de allmänna utgångspunkterna uppfattar jag begreppet ”våld” som en särskilt relevant komponent i de specifika berättelser jag analyserat.

Våld som mellanmänsklig interaktion

Randall Collins (2008) analyserar fenomenet ”våld” ur ett mikrosociologiskt perspektiv med fokus på individen i den situation som utvecklas till en våldssituation. Han menar att dessa situationer kan studeras som ett undantag i de vanliga interaktionsmönstren, under ett interaktionstillfälle eller i en interaktionskedja. Collins (2004) menar att det sociala livet utformas av en serie ritualer där individer sammanlänkas genom att en gemensam *intressepunkt* väcker deras uppmärksamhet. När individer förflyttar sig mellan olika situationer kan de inte bortse från upplevelserna i tidigare situationer. Med andra ord sammanfogas tidigare situationer med nya. Även om våldssituationen kan ses som ett undantag i de vanliga interaktionsmönstren kan den inte per automatik ses som ett avbrott i interaktionen (Collins 2008).

Collins (2008) menar att berättelserna om våld nästan alltid är mer våldsamma än situationerna de handlar om. Han framställer våld som svårt att utföra. I det vanligtvis våldsfria sociala livet agerar individer alltför fredligt och medhjälpigt inför andra för att kunna engagera sig i våld. Enligt Collins ägnar sig individer gärna åt verbala

konflikter, men är mindre våldsamma än vad som ofta antas. Collins (2008) menar att all interaktion – även våldsinteraktion – är knuten till *situation, kontext* och *positionsrelationer* mellan aktörer (Collins 2004). Aktörerna i interaktionen producerar och reproducerar den underlägsna och den överlägsna (dominerande) aktören. Det är ofta i den narrativa processen som den överlägsna respektive den underlägsna utses vilket medverkar till konstruktionen av den specifika situationen – det gäller även våldssituationer under krig (Collins 2004, 2008).

Émile Durkheim (1897/1987) menar att en krigssituation påverkar det kollektiva medvetandet i ett samhälle, till exempel genom att individen inte längre begränsas av förkrigstidens moralregler och auktoriteter. Detta samhällstillstånd går under benämningen *normupplösning*, ett begrepp som kan användas för att förklara sönderfallet av den sociala ordningen i samhället när kriget börjar (jfr Tomasi 1993, om begrepp ”anomie”). Lois Pressers (2013) studie målar upp en mångsidig bild av den sociala verkligheten, särskilt i en krigssituation, där det som uppfattas som en rättfärdig handling av den ena, ses som en förbrytelse av den andra. Verklighetens mångsidighet produceras och reproduceras bland annat via berättelser. Dessa berättelser producerar och reproducerar dominerande aktörer i våldssituationer som skaffar sig ett slags *tillstånd* att skada den underordnade aktören. Presser uppmärksammar att de dominerande aktörerna definierar sig som så *maktlösa* att de inte kan undvika att skada de underordnade. De dominerande aktörerna får samhälleligt tillstånd att utöva våld, men de verkar också fångas i ett *våldsinteraktivt nät* utan återvändsgränd.

Berättelser kan också producera och reproducera ett omänskliggörande av målet för våldsattacker. Presser (2013) skriver om hur tutsier i Rwanda före och under folkmordet 1994 kallades ”kackerlackor” och ”hundar”, och judarna i Nazityskland kallades ”råttor”. Att nedvärdera målet för våldsattack innebär att konstruera en varelse som är mindre komplex än våldsutövaren själv, och detta bekräftar att våldet är *rättfärdigt* (jfr Katz 1988:12–15, om begrepp ”righteous slaughter”). Presser uppmärksammar att de dominerande aktörerna som utövar våld ofta är påverkade av de berättelser som produceras, reproduceras och distribueras i samhället. Han menar att den nya sociala ordningen som uppstår under ett krig kan bidra till att den utsatte avhumaniseras. Det vanliga är också att våldsutövningen normaliseras i vardagsinteraktion och därmed blir en rådande norm i krigssamhället.

David Wästerfors (2014) kritiserar Pressers studie med hänvisning till bristande teoretiskt och empiriskt intresse för mellanmänsklig interaktion i våldssituationer. Wästerfors menar att det finns våldsforskning (till exempel Randall Collins och Jack Katz våldsanalyser) som ger verktyg för mer direkta och komplexa sätt att analysera våldssituationer, genom att uppmärksamma känslor, våldsmetoder, våldstyper och den interaktiva dynamiken som integreras i narrativa strukturer.

I tidigare forskning om fenomenet ”krigsvåld” används Collins (2008) men hans resonemang utvecklas vanligtvis inte – krigsvåld analyseras i dessa studier inte som ett interaktivt och situationsbetingat fenomen. Studierna håller sig istället på en övergripande makronivå och författarna fokuserar inte på att analysera relationer mellan våldsverkaren/våldsdrabbade och situationen, mellan våldsverkaren/våldsdrabbade och publiken

eller mellan våldsverkaren och de våldsdrabbade. Det vanliga är dessutom att författarna inte centrerar sin analys kring empiriskt material. Studierna kan beskrivas som en berättelse om krigsvåld utan att någon analys av berättelser görs (se t.ex. Malešević 2010 samt Blattman & Miguel 2009). Liknande kritik formuleras av Wästerfors (2014) när han recenserar Pressers (2013) bok. Förekomsten av sådan kritik är ett argument för behovet av våldsstudier som ser våld som ett interaktivt fenomen.

I efterföljande avsnitt analyseras framför allt interaktioner som gestaltar våldsutövares (de överlägnas) maktutövande och intervjupersonernas berättelse om dessa interaktioner. I dessa berättelser presenteras intervjupersonen och / eller den utsatte som underkastad (Wrong 1979:26, 42, 222–225). Kategorin ”våld” är ingen objektiv kategori utan den konstitueras i interaktion mellan individer, i själva definitionen av den specifika våldssituationen (Collins 2008; Schinkel 2004). Den kan betraktas som en abstraktion eller ett socialt fenomen (Stanko 2003; Åkerström 2002). Enligt Åkerström (2002) kan definitioner av fenomenet ”våld” också ses som ett resultat av en *moralisk produktion* och ett *gränsdragningsarbete*. Hon menar att innehållet i begreppet våld inte är självklart och att aktörernas position i interaktionen samt kontexten där interaktionen utspelas har betydelse i definitionsprocessen. Betz (1977) menar att begreppet ”våld” har fördömande kraft och att det moraliska ansvaret hos våldsverkaren implicit konstruerar agerandet som moraliskt förkastligt. Även våldsverkaren och de våldsdrabbade kan själva brottas med moraliska frågor efter våldssituationen (Stanko 2003; Åkerström 2002; Katz 1988; Athens 1997; Betz 1977).

Definitioner av ”krigsvåld” i min studie har sin upprinnelse i överlevandes beskrivningar av krigsvåld under kriget i Bosnien samt i de diskursiva mönster som konstruerar kategorin ”krigsvåld”. Alla intervjupersonerna i min studie definierar våldet under kriget som moraliskt fel och förkastligt. Synsätten hos de ovan nämnda forskarna ter sig användbara i min ambition att analysera de intervjuades berättelser om våld, både som analytisk utgångspunkt och som föremål för nyanseringar. Mina analytiska upptäckter presenteras under följande teman: (1) Berättelser om krigsvåld och ny social ordning, (2) Berättelser om krigsvåld och människolidande och (3) Berättelser om krigsvåld och människoslakt.

Berättelser om krigsvåld och ny social ordning

Tidigare forskning som berör våldet under kriget i Bosnien och Hercegovina har, som redan nämnts, uppmärksammat vikten av efterkrigsberättelser (Basic 2015a, 2015b, 2015c, 2015d, 2015e, 2013; Steflja 2010; Mannergren Selimovic 2010; Ma ek 2009; Houge 2009, 2008; Skjelsbæk 2007; Bougarel, Helms & Duijzings 2007; Stover & Weinstein 2004). Berättelser om fenomenet ”krigsvåld” i min studie producerar och reproducerar bilden av ett sönderfall av den sociala ordningen som fanns i samhället före kriget. Det dagliga våldsutövandet under kriget *organiseras* och *ritualiseras* och blir en norm i samhället snarare än undantag. I berättelser om krigsvåldet framträder bilden av att den sociala ordningen som fanns i samhället före kriget förkastas och att krigets sociala ordning istället träder fram och upprätthålls.

Kriget gjorde entré i Ljubija³ i slutet av våren 1992 när serbiska soldater och poliser övertog kontrollen över den lokala förvaltningen utan väpnat motstånd. Flera byar i Ljubija-området (exempelvis Hambarine, Briševo och Bišćani) beskötts av serbiskt artilleri samtidigt som media spred propaganda om ”muslimska och kroatiska krigsförbrytelser mot serber” för att frambringa panik (Greve & Bergsmo 1994; Case No.: IT-99-36-T; Case No.: IT-97-24-T; Case No.: IT-09-92-PT; Case No.: IT-95-5/18-PT; Wesselingh & Vaulering 2005). Människorna från dessa byar var inte beväpnade för att försvara sig och de sökte skydd i berg och dalar kring Ljubija. En stor del av de flyende fångades av serbiska soldater och poliser och en del avrättades direkt i skogarna. Andra transporterades till Ljubija där de först misshandlades på stadens centrala torg eller på fotbollsstadion, för att sedan avrättas på fotbollsstadion eller på andra platser runt Ljubija (Greve & Bergsmo 1994; Case No.: IT-99-36-T; Case No.: IT-97-24-T; Case No.: IT-09-92-PT; Case No.: IT-95-5/18-PT; Wesselingh & Vaulering 2005). Intervjupersonen Vlado berättar om en våldssituation på Ljubijas centrala torg som han bevittnat:

Jag kommer aldrig att glömma när det i centrum låg 15 muslimer på magen och serber slog dem och sjöng ”vem säger, vem ljuger att Serbien är litet.” Vilka uniformerade vildar för helvete. De hoppade på deras ryggar och sparkade på deras huvuden som rörde sig livlöst, som en fotboll. Det ekar fortfarande i mitt huvud hur de stackars människorna skrek. Sången också, ”vem säger, vem ljuger”.

Collins (2008) menar att våld är svårt att genomföra men inte omöjligt. Det kräver i regel uppladdning – man måste tränas och tränas, eller drillas i en armé, eller på andra sätt förmås att ta steget över den spänning och den rädsla som vanligtvis håller oss tillbaka när en konfrontation eskalerar. Vlados berättelse handlar om en episod ”mitt i” ett skeende, som troligen hade pågått en längre tid. Förenta nationerna, Haagtribunalen samt Bosnien och Hercegovinas tribunal för krigsbrott rapporterar om aktiviteter som pågått flera år innan kriget började. Dessa rapporter och domar återger år av propaganda från serbiskt håll, serbisk mobilisering, identitetsbildning i kontrast till andra och produktion av nidsbilder av bosniaker och kroater. Det rapporteras också om exempelvis uttrycklig våldsglorifiering och återupptagande av gamla serbiska ideal från tidigare krig (Greve & Bergsmo 1994; Case No.: IT-99-36-T; Case No.: IT-97-24-T; ICTY 2015a; ICTY 2015b; Court of Bosnia and Herzegovina 2015). Även på Ljubijas centrala torg bör det ha hänt saker innan soldaterna började hoppa på de drabbades ryggar, och förmodligen har soldaterna genomgått ett slags identitetsbyte i och med att de upptagits i armén, fått uniformer och vapen. Själva sången skulle med Collins begreppsapparat kunna tolkas som ett slags sätt att suggerera fram våld, ungefär som hejarsor suggererar fram stöd för ett idrottslag.

3 Före krigsutbrottet var Ljubija ett mångkulturellt samhälle. Invånarna bodde i två administrativa delar. Övre Ljubija var etniskt mixat och invånarna bodde för det mesta i lägenheter. I Nedre Ljubija bodde för det mesta bosniaker och infrastrukturen var präglad av villor. De flesta invånarna jobbade före kriget i Järngruvan Ljubija där järnmalm utvanns.

Vlado dramatiserar situationen med målet att framställa våldsverkarnas agerande som moraliskt förkastligt ("Vilka uniformerade vildar för helvete") och de våldsdrabbades position som ett typexempel på underkastelse och svaghet (Wrong 1979; Betz 1977; Åkerström 2002; Collins 2008). De som är drabbade av våld ligger "på magen" och är svaga, de är nästan icke-agerande. Jag skriver "nästan" för att det finns en aktivitet som Vlado uppmärksammar, nämligen att dessa individer skriker i samband med misshandeln. Dessa skrik finns i berättelsen 14 år efter situationen som beskrivs. Upplevelsen av våldsutövarna och de utsatta som Vlado presenterar fortsätter alltså att existera långt efter stunden då våldet utövades. Vlado säger att det fortfarande "ekar" i hans huvud och att han "kommer aldrig att glömma". Det verkar som att berättelserna om våldsverkarna och de våldsdrabbade fortfarande lever, även långt efter kriget.

Det som fortfarande ekar i Vlados huvud är även sången: "vem säger, vem ljuger att Serbien är litet." Vlado framställer våldsutövarna som en sammanhållen våldsutövande grupp. I sin beskrivning gör han en etnisk generalisering av våldsutövande och våldsutsatthet (Katz 1988:237–273). Thomas Hylland Eriksen (1993) menar att etnisk identitet är en pågående relationsprocess mellan aktörer som upplever sig själva som distanserade från medlemmar av andra grupperingar och med vilka de har eller anser sig ha ett minimum av regelbunden interaktion. Etnisk identitet grundas på en kontrast i relationen till andra. Hylland Eriksen anser att en etnisk identitet är mest väsentlig när den upplevs som hotad. Vlado benämner inte våldsutövarna som soldater eller poliser, utan han säger att "serber" som utövade våld sjöng en serbisk nationalistisk sång. För att etniskt generalisera de våldsdrabbade konstruerar Vlado de misshandlade i situationen som "muslimer". Han gör en etnisk generalisering som grundar sig på ett motsatsförhållande mellan kategorier.

Genom sin berättelse om krigsvåld uppmärksammar Vlado ett sönderfall av den sociala kontrollen, som i hans ögon framträdde i Ljubija med krigets början. En sådan våldsutövning kunde inte beskådas i Ljubija innan kriget började. Den sociala kontrollen i samhället före kriget kunde ju inte acceptera en situation där en grupp individer misshandlas offentligt på ett torg, att de våldsdrabbade skriker och att våldsverkarna sjunger.

En intressant fråga är *hur* Vlado beskriver våldsutövarna och publiken i våldssituationen på Ljubias centrala torg. I hans berättelse framställs våldsutövarna som självsäkra under våldsutövningen, så säkra att de sjunger. Vlado uttrycker sin avsky men säger ingenting om hur övrig publik reagerade.

I fråga om straffet efter ett brott lägger Durkheim (1893/1964:80–96) vikt vid straffandets rituella natur och hämnings roll. Han menar att straffet måste bli synligt för alla, att det måste visas upp som i en ceremoni eller ett skådespel (se även i Collins 1992:110). Collins (2008, 2004) menar att våldsutövande som rättfärdigas som straffet för ett påstått brott kan verifiera och förstärka den kollektiva uppfattningen, känslorna och föreställningarna och därigenom den sociala solidariteten. Ett exempel på sammanhållning bland dem som utövar våld och publiken som beskådar våldsutövningen fick jag återberättat av flera informanter under mitt fältarbete i Ljubija. (Jag

har själv delvis bevittnat denna situation under kriget, frågat om den under fältarbetet samt analyserat en del av mina erfarenheter i Basic 2005:31–33.)

Samira berättar under en fältintervju att hon sett hur en livlös människokropp sparkas av flera individer på Ljubijas centrala torg och hur åskådare jublar. Bakgrunden är att en före detta polis utpekats av media som ansvarig för en attack riktad mot serbiska soldater. Efter några månader blir han tillfångatagen av serbiska soldater i skogen kring Ljubija. Hans till synes livlösa kropp kastas från en lastbil ut på Ljubijas centrala torg. Samira säger att hon stod i ett fönster högt ovanför torget och tittade ut. Hon berättar att när informationen om tillfångatagandet av polisen spreds i Ljubija kom en ”folkmobb” springande till torget från en gata som hon kunde iaktta. Samira berättar att det på torget samlades hundratals serbiska soldater, poliser och civila män, kvinnor och barn. Flertalet individer på torget sköt i luften och jublade samtidigt som de sparkade på polisens livlösa kropp. Samira berättar särskilt om sin granne och hans familj i den våldsamma situationen. Grannen var tidigare anställd i järngruvan men är nu uniformerad och beväpnad. Han skrattar och talar högt. Hans son är också med, beväpnad. Han skjuter i luften. Grannens dotter och fru är också med. Frun är klädd i så kallad hemmakläanning (en praktisk känning som enbart användes i och kring hemmet) och dottern har idrottskläder på sig. De två sparkar på den livlösa kroppen. Efter sekvensen som utspelas på Ljubijas centrala torg fick Samira berättat för sig att polisen avrättades direkt i skogen när han tillfångatogs samt att han efter våldssekvensen i Ljubija transporterades vidare till Hambarine där soldaterna grillade honom på spett (Fältanteckningar).

Presser (2013) menar att den sociala verkligheten är mångsidig, särskilt i en krigssituation. Samiras berättelse målar upp bilden att våldsutövarna och publiken definierade ”polisen” som en avvikare som inte respekterade den rådande sociala ordningen (eller rådande upplösning av den sociala ordningen, utifrån Vlados och Samiras perspektiv) och som därför skulle straffas. Straffet utdelades genom offentlig våldsutövning och genom publikens deltagande (Durkheim 1893/1964: 80–96; Collins 1992: 110). Att en stor samling individer deltar möjliggör denna ceremoni som uppfyller samhällssystemets behov av att bevara den nya sociala ordning som tillåter våldsutövning av den här typen.

Samira uppmärksammar även implicit att den sociala kontroll som fanns före kriget inte tillät en avrättning mitt i skogen, och heller inte att man sparkade på någons livlösa kropp, offentligt, på ett torg. Det verkar som att händelsen under kriget får funktionen att stärka sammanhållningen hos våldsutövarna och möjliggöra nästkommande våldsutövning. I ovan nämnda exempel har vi ett läge där våldsutövandet i ett krigssamhälle ökade dramatiskt. Collins (2008) menar att våldsutövande som ritualiseras, det vill säga utövas dagligen, organiseras och blir en norm i ett krigssamhälle. I detta fall uppstod nya avvikare och nya brott, till exempel brottet att vägra delta i krigets våldsutövning. En gammal social ordning förkastas och en ny träder fram och bevaras.

Berättelser om krigsvåld och människolidande

Berättelser om fenomenet ”krigsvåld” producerar och reproducerar bilden av mänskligt lidande under kriget. I dessa berättelser konstrueras den moraliskt rätta handlingen som en kontrast till berättelser om lidande under kriget. Berättelser om krigsvåld målar upp bilden av våldsvverkaren som en farlig, ond och ”idealisk” fiende, som en verklig men avlägsen brottsling som ses som ett tydlig hot mot den rådande samhällsordningen före kriget.

I den nya krigsordningen normaliserades existensen av koncentrationsläger i samhället. Till exempel i Omarskaläget hölls under fruktansvärda förhållanden, mellan 5 000 och 7 000 bosniaker och kroater under sommaren 1992 (inklusive 37 kvinnor). Hundratals dog av svält, misshandel och avrättningar. Hundratals transporterades till olika platser och avrättades (Greve & Bergsmo 1994; Case No.: IT-99-36-T; Case No.: IT-97-24-T; Case No.: IT-98-30/1-A; Case No.: IT-95-8-S; Case No.: IT-09-92-PT; Case No.: IT-95-5/18-PT; Wesselingh & Vaulering 2005). Intervjupersonerna som suttit i koncentrationsläger berättar att fångar dog i massor på grund av matbrist, sjukdomar, misshandel och planerade avrättningar. Redskapen var sällan eldvapen, snarare slagträ eller knivar. Enligt de intervjuade hade alla fångar gått ner cirka 20 till 40 kilo och var så utmärklade att de hade svårt att resa sig upp eller röra på sig. Den allmänna stämningen och den ritualiserade våldsutövningen i koncentrationslägren gjorde att fångarna blev viljelösa och stundvis verkar de bara ha väntat på att bli dödade så att plågan skulle ta slut (Basic 2007:46). Dessa berättelser är i linje med vetenskapliga rapporter och domar efter kriget (Greve & Bergsmo 1994; Case No.: IT-99-36-T; Case No.: IT-97-24-T; Case No.: IT-98-30/1-A; Case No.: IT-95-8-S). Nesim, en före detta koncentrationslägerfånge, berättar:

Bakom ryggen Goran, bara en meter bakom dig så slaktade de och flådde folk. Det var skrik och oväsen. Det hände vid fötterna på dem som låg i sista raden, jag låg kanske i fjärde. Jag vet inte om du någonsin hört en människas skrik i ångest och smärta medan någon plågar henne. Det är en helt annan sak när någon gråter på grund av emotionella orsaker. Det går fortfarande kalla kårar igenom mig när jag hör någon gråta. Folk grät av plågan, de bad om att bli dödade så att de slapp smärtan. Detta får ens blod att isas. [...] Ingen råkade värre ut än Stipo [en individ från Prijedor som både Nesim och jag känner], honom spände de fast mellan fyra skåpbilar, jag kunde höra detta. De torterade honom. [...] De misshandlade honom hela dagar i sträck medan de drack och sjöng; det finns inget garde utan ”kokarde” [serbiska riksvapnet] eller soldater utan ”četnik” [serbisk paramilitär soldat].

Nesim uppmärksammar, likt Vlado, ”skrik”, misshandel och nationalistisk sång när han beskriver den våldsamma situationen. Dessutom lägger Nesim märke till människoslakt, tortyr och ”skrik i ångest” när en människa lider. Särskild tonvikt i berättelserna ovan läggs i detta som Nesim hör. Hörselintrycken kan ses som den diskursiva grunden för presentationen av våldsvverkaren och de som drabbats av våld. Nesim säger

att det ”går fortfarande kalla kårar igenom” honom när han ”hör någon gråta” och på så sätt uppmärksammar han vikten av den beskrivna situationen för hans nuvarande liv.

Berättelser om sexualiserat krigsvåld ger också ett exempel på hur våldet och dess effekter fortsätter att påverka individer efter kriget i Bosnien. Milanko säger: ”Jag mår dåligt av det, de tar på sig uniformen och åker till byarna och våldtar och dödar kvinnor”, Radovan också: ”Vem ger oss rätten att våldta någons syster och mor.” Rada berättar: ”Under kriget, i den här lägenheten, när Brisevo blev massakrerad, fick jag mycket stryk av serber och min granne blev våldtagen.” Nada säger att hon såg soldater och poliser genom ett fönster när de ”festade vid Glashuset. Där våldtog de kvinnor. Berusade.” Den berusade gruppen soldater och poliser ”fortsatte vidare och våldtog Gara [en granne som blev våldtagen].” Bela säger också att ”Ranka och Anka [två väninnor till Bela] blev helt kritvita, jag frågade dem vad det var med dem och de svarade att här kommer Laic. Han hade våldtagit dem massor av gånger under kriget.” (Alla personer som nämns i stycket ovan är boende i Ljubija och de känner varandra från tiden före kriget.).

Även berättelser från koncentrationsläger innehåller inslag av sexualiserat krigsvåld som till exempel i Zahirs berättelse: ”Vildar [Zahir menar vakter], de tvingade den gamle Adnan [en annan intagen] att våldta en flicka, hon var inte äldre än 15 år. De har också tvingat män på varandra”.

De våldtäkter som beskrivs verkar ha ritualiserade inslag (”de tar på sig uniformen”) och är etniskt riktade (”fick jag mycket stryk av serber och min granne blev våldtagen”). Berättelser om sexualiserat krigsvåld stödjer mitt argument att krigsvåld under Bosnienkriget var mer personligt/individualiserat – att det i många fall var grannar som begick brott mot personer de kände eller mot personer som de hade i sina egna sociala nätverk före kriget. Även rättegångsdomar efter kriget visar att krigsvåldet ofta hade en individualiserad och personlig karaktär för att inblandade kände varandra, de var grannar (Case No.: IT-99-36-T; Case No.: IT-97-24-T; Case No.: IT-09-92-PT; Case No.: IT-95-5/18-PT). FN-rapporter kännetecknas dessutom av en karakterisering av förövarna som sadistiska (Greve & Bergsmo 1994).

Intervjupersonerna i denna studie framställer våldsverkarna som stora, starka, onda och icke-mänskliga. Lidandet som våldsverkarna skapar konstruerar de som aktörer på avstånd, som ett hot. Framställningen av våldsutövarna producerar och reproducerar bilden av dem som drabbats av våld – de som framställs som svaga och underordnade. Genom att kategorisera våldsutövarna som sådana instruerar aktörerna också andra att identifiera resultatet av våldsutövarnas handlingar. Genom tillskrivningen av våldsutövarens position pekar de intervjuade alltså underförstått ut våldsutövarens komplementära motsats – den våldsdrabbade. Lägg märke till hur våldsutövaren och den våldsdrabbade konstitueras samtidigt i de föregående empiriska exemplen. Våldsutövarnas handlingar tar tydligast form som en konkret dramatik och ett explicit utpekande.

Implicit konstruerar aktörerna i denna studie rätt moral när de tar avstånd från våldsutövarnas agerande. Med andra ord har det avståndstagande som framträder under samtalen med intervjupersonerna en moralisk innebörd (Åkerström 2002; Betz 1977). Collins (2008) menar att våld är svårt att agera, att individer mestadels är be-

nägna att hjälpa andra människor. Nesims och Zahirs berättelse kan t.ex. ses som en verbal reaktion på förväntningar som inte blivit uppfyllda. Dessa förväntningar, såsom att hjälpa en människa i nöd, är exempel på moraliskt rätta handlingar, som enligt deras perspektiv uteblir i våldssituationerna de återberättar. De verkar vara överraskade av vakternas extrema våldsutövning och det lidande de orsakar. Nesim och Zahir konstruerar implicit det moraliskt rätta handlandet i våldssituationen som en kontrast till detta som de återberättat.

Ovannämnda berättelser om krigsvåld är ett exempel på en särskild krigsinteraktion som inbegriper upprätthållande av normalitet i olika relationer, dels mellan våldsutövarna och de våldsdrabbade, dels mellan våldsutövarna och berättaren. Dessa interaktioner genomsyras av en återberättad distansering mellan aktörer där krigets sociala ordning definieras. De intervjuade framställer våldsutövarna som farliga, galna och onda – ena sidan ett tydligt hot mot den rådande ordningen före kriget, å andra sidan en ideal fiende, en verklig men avlägsen brottsling.

Berättelser om krigsvåld och människoslakt

Berättelser om fenomenet ”krigsvåld” producerar och reproducerar bilden av avhumaniserade våldsdrabbade aktörer som ofta framställs som slaktade i våldssituationer. Berättarens dramatisering av våldssituationen ger inblick i berättarens upplevelse av hot mot sin egen och andras fysiska existens samt etniska identiteter – beskrivningen av krigsvåldssituationen förstärks med en *etniskt våldsrituell symbolik*. Våldsutövningen skildras som genomförd både med byråkratisk planering (med hjälp av listor) och utan den typen av planering. Våldsutövarna konstrueras som organiserade och rationella (som agerar våld byråkratiskt planerat, till exempel med hjälp av listor) samt som spontana (som agerar våld spontant, utan någon byråkratisk planering).

Avhumaniseringen av icke-serbiska invånare i nordvästra Bosnien medförde att fler och fler av dem dödades. Bosniaker och kroater fördes successivt till koncentrationsläger och misshandel och tortyr förekom dagligen på polisstationer och militärpolisens högkvarter. I flera fall dödades icke-serber mitt på dagen, på fram- eller baksidan av sina hus och framför sina familjer och grannar (Greve & Bergsmo 1994; Case No.: IT-99-36-T; Case No.: IT-97-24-T; Wesselingh & Vaulering 2005).

De intervjuades berättelser om krigsvåld målar upp bilden av avhumaniserade våldsdrabbade aktörer. Dessa individer framställs många gånger som slaktade i våldssituationer. Alma blev arresterad tillsammans med nästan alla invånare i sin by och soldater och poliser vaktade gruppen på en skolgård. Hon berättar om en serie våldssituationer i hennes by under kriget:

Där fanns den berömde ”Vojvoda” [fältherren]. Han samlade in sina grannar redan i början och skar halsen av dem alla. De hittade den massgraven nyligen och grävde upp 13–14 människor. En person hade de huggit av huvudet på och spetsat det på en påle, sedan kallade de på hans hustru och sa att hennes man ville prata med henne.

Hur krigsvåldet blev en del av vardagen beskriver Irfan: ”Vi hade alla valts ut till slakten, vi skulle förintas, punkt slut. De började med de intellektuella, ingen av dem överlevde.” Våldsutövarna i nordvästra Bosnien förfogade över listor på ”kända” personer i samhället, till exempel lokala ledare, intellektuella, politiker, kriminella och förmögna som vanligtvis fängslades, rånades och likviderades (Wesselingh & Vaule-ring 2005; Greve & Bergsmo 1994; Case No.: IT-99-36-T; Case No.: IT-97-24-T). När Irfan säger att de ”började med de intellektuella” konstrueras våldsutövarna på så sätt som organiserade och rationella i sitt våldsagerande.

Även berättelser från koncentrationsläger innehåller exempel på organiserade, rationella och spontana våldsutövare. Det var, enligt intervjupersonerna, vanligt att våldsutövarna kom till lägret och letade efter folk utifrån sina listor för att misshandla eller döda dem. Det var också vanligt med mord som utfördes på beställning. En före detta koncentrationslägerfånge säger: ”på beställning tog de ut folk som de slaktade.” Enligt intervjupersonerna kunde det vara så att någon ville göra sig av med en rik granne, som var lägerfånge, för att ta över hans egendom och kapital och därför betalade de våldsverkarna för att genomföra mord. Sådant förekom dagligen berättar alla intervjupersoner som var i koncentrationsläger. Intervjupersonerna säger att det mestadels var på nätterna som våldsverkarna sökte individer efter namn och på morgonen kunde man ibland se personen ligga på en hög av lik utanför ”vita huset” (Basic 2013, 2007; Greve & Bergsmo 1994; Case No.: IT-99-36-T; Case No.: IT-97-24-T; Case No.: IT-98-30/1-A; Case No.: IT-95-8-S; Wesselingh & Vaule-ring 2005).

Flera intervjupersoner beskriver vittförgrenad ritualiserad våldsutövning under kriget i nordvästra Bosnien och i beskrivningarna avhandlas inte sällan brutalt slaktande av människor. Berättelserna genomsyras av framställningen av våldsutövarens storhet, som när Alma säger att ”Vojvoda” styr och har makten, och att hans styrka inte kan ifrågasättas. Våldsutövaren konstrueras som överlägsen – den kan till exempel döda, lemlästa och förrinta familjer.

Dramatiseringen av krigsvåldssituationen ovan förstärks med en etniskt våldsrитуell symbolik (Presser 2013; Collins 2008, 2004; Hylland Eriksen 1993; Katz 1988:237–273). De individer som slaktas i de empiriska exemplen ovan är bosniaker och kroater, de som slaktar är serbiska poliser och soldater. Alma använder även benämningen ”vojvoda.” Före, under och efter kriget i Bosnien figurerade denna benämning bara i de fall där det handlade om fältherren för de serbiska styrkorna. Begreppet ”vojvoda” betyder med andra ord en ”serbisk fältherre” och har etniciteten inbyggd. Hylland Eriksen (1993) menar att den etniska identitetens betydelse är störst när den uppfattas som hotad. I den ovan nämnda beskrivningen framställs de våldsdrabbades och berättarens etniska identiteter som hotade i samma mån som deras fysiska existens.

Den byråkratiska laddningen (listorna) i berättelser om ritualiserad våldsutövning under kriget kan i efterkrigets berättelser antyda ett rättfärdigande av våldshandlingar under kriget (Presser 2013). Listorna kan uppfattas som ett slags tillstånd som gav våldsverkarna ”rätt” att döda de drabbade. De ”synliga” i samhället hade en stämpel på sig som gjorde dem extra mottagliga för krigsvåldet som blev normativt accepterat i samhället. Verkligheten är mångsidig, särskild under ett krig, menar Presser (2013).

Det som är den värsta förbrytelsen för de flesta såsom att rikta våldsutövningen mot civila, kan bli en stor hjältegång för andra – förmodligen beroende på om kriget är avslutat eller inte, om våldssekvensen återges eller observeras samt om berättarna tar avstånd från krigsvåldet eller inte. I denna studie tar alla berättarna avstånd från krigsvåldet och framhåller det som moraliskt förkastligt.

Definitioner av krigsvåld – slutdiskussion

Definitioner av ”krigsvåld” i denna studie har sin utgångspunkt i överlevandes berättelser om krigsvåld under kriget i Bosnien samt i de diskursiva mönster som konstruerar kategorin ”krigsvåld” i beskrivningarna. Begreppet ”krigsvåld” konstrueras i studiens empiriska material när överlevare berättar om en ny social ordning, människolidande, sexuellt våld och människoslakt i krigssamhället. Krigsvåld definieras efter kriget i de studerade berättelserna som moraliskt fel och förkastligt.

I berättelserna om fenomenet ”krigsvåld” träder bilden fram av ett sönderfall av den sociala ordningen i samhället före kriget. Våldsutövningen under kriget framställs som *organiserad* och *ritualiserad* och detta skapar en bild av att våldsutövningen blev en norm i samhället, snarare än ett undantag. Berättelserna om fenomenet ”krigsvåld” producerar och reproducerar bilden av mänskligt lidande och människoslakt. De som drabbades av våldet framställs som avhumaniserade och stämplade som ”lämpliga” att utsättas för våld. I dessa berättelser konstrueras våldsverkaren som en farlig, ond och ”idealisk” fiende. Han framställs som en verklig, mäktig men främmande brottsling som utgör ett tydligt hot mot den samhällsordning som fanns före kriget. Berättelser om krigsvåldssituationer, våldsutövarna och de våldsdrabbade förstärks med en *etniskt våldsrитуell symbolik* (”kokarde”, ”četnik”, ”serber”, ”muslimer”, ”vojvoda”). Berättarna gör dels en etnisk generalisering som grundar sig på ett motsatsförhållande mellan etniska kategorier, dels en återgivning av sin egen och de våldsdrabbades fysiska existens och etniska identitet som hotad i våldssituationen.

Diskursiva inslag i berättelserna ger en bild av sönderfallet av den sociala ordningen som fanns i samhället före kriget. I berättelserna återges en normupplösning som möjliggör den ritualiserade våldsutövningen under kriget. Utvecklingen bidrar till en normalisering av krigsvåld trots att det resulterar i ett oerhört mänskligt lidande. Synen på krigsvåld definieras i berättelserna som ambivalent. Krigsvåld ses som tillåtet och normativt accepterat under kriget, när många återges delta i våldshandlingar. Det ses som otillåtet och fördömt framför allt i efterhand, i efterkrigsberättelser (”Jag mår dåligt av det”; ”Vem ger oss rätten att våldta någons syster och mor”). Definitionen av kategorin ”krigsvåld” är mångfacetterad och den verkar formuleras olika beroende på om det är krig eller inte, om den återges eller observeras, samt beroende på vem som berättar. För vissa individer är våldsutövning som drabbar civila under kriget en hjältegång (se även i Basic 2015c).

Förintelsen under andra världskriget var i många fall högeffektiv och industrialiserad; man strävade efter att döda på distans (Bauman 1991; Browning 1992; Megargee 2013a, 2013b). Forskarna uppmärksammar soldaternas svårigheter att avrätta indivi-

der på nära håll. Krigsvåld i nordvästra Bosnien återges istället som *individualiserad våldsutövning* där våldsverkarna många gånger kände de utsatta för våldet. I berättelser framkommer att redskapen sällan var eldvapen, utan oftare slagträ eller knivar. Detta kan jämföras med våldsexempel från Rwanda i Hatzfeld (2005) där våldet verkar mer likt det som återges i mitt material, än andra världskrigets förintelsevåld.

Våldsverkarna framställs i denna studie som att de kände njutning av att förnedra, misshandla, döda och på olika andra sätt orsaka smärta. En förklaring till soldaternas beteende kan vara att soldater i ett krig pressas att vara tappra i närstrider, med målsättningen att härska över den andre, fienden. Fienden är målet för våldsutövningen, den ska utsättas för våld och neutraliseras. Berättelserna i denna studie, vetenskapliga rapporter och domar efter kriget pekar på att soldater och poliser i nordvästra Bosnien inte befann sig nära något slagfält och det gjorde att civila fick fienderollen. Genom att utsätta civila för våld bekräftades soldaternas övermakt över fienden, även om fienden var av abstrakt typ, obeväpnad och ofarlig (Wesselingh & Vaulering 2005; Greve & Bergsmo 1994; Case No.: IT-99-36-T; Case No.: IT-97-24-T; Case No.: IT-98-30/1-A; Case No.: IT-95-8-S; Case No.: IT-09-92-PT; Case No.: IT-95-5/18-PT). En annan förklaring kan vara det mått av mobilisering och emotionell uppladdning som ägt rum före kriget, med demoniska bilder av fienden. Troligen brutaliserades människor i denna process.

De mellanmännsliga interaktioner som våldet fött fortgår efter att själva våldssituationen avslutats. Återgivningar av våldsverkare och våldsdrabbade från kriget existerar inte enbart som en verbal konstruktion i dagens Bosnien. Berättelser om våldssamma situationer lever sitt eget liv efter kriget och fortsätter att ha betydelse för individer och samhällsliv. Individer som fördrevs från nordvästra Bosnien under kriget på 1990-talet är i juridisk mening en erkänd våldsdrabbad offerkategori. De har alla utsatts för brott mot de mänskliga rättigheterna och de flesta för våldsbrott av olika slag (Greve & Bergsmo 1994; Case No.: IT-99-36-T; Case No.: IT-97-24-T; Case No.: IT-98-30/1-A; Case No.: IT-95-8-S; Wesselingh & Vaulering 2005). Ett flertal förövare har blivit dömda av Haagtribunalen och Bosnien och Hercegovinas tribunal för krigsbrott (ICTY 2015a; ICTY 2015b; Court of Bosnia and Herzegovina 2015). De brott som begåtts i Prijedor och Ljubija är kvalificerade som folkmord enligt åtal mot de före detta serbiska ledarna Radovan Karadzic och Ratko Mladic (Case No.: IT-09-92-PT; Case No.: IT-95-5/18-PT). De flesta intervjuade i denna studie har upplevt och överlevt kriget i Prijedor och / eller Ljubija. Dessa individer har en pågående relation till dessa samhällen idag – de bor där permanent eller tillbringar somrarna i Prijedor och / eller Ljubija (Basic 2015c). En analys av hanteringen av upplevda eller beskrivna våldssituationer, i ett samhälle som existerar som en produkt av en serie våldshandlingar under kriget, måste utföras parallellt på institutionell nivå och individnivå. Institutionerna i den administrativa enheten Republika Srpska (som Prijedor och Ljubija nu administrativt tillhör) förnekar folkmordet, och detta sätt att hantera händelseförloppet under kriget bör bli ett centralt tema i framtida analyser av fenomenen ”krigsvåld”, ”offerskap” och ”försoning” efter kriget (jfr Becirevics, 2010, analys av förnekandet av folkmordet i Bosnien). Republika Srpskas existens grundas på det

folkmord som begåtts i Prijedor, Ljubija, liksom i andra städer i Bosnien och Hercegovina (Greve & Bergsmo, 1994; Case No.: IT-97-24-T; Case No.: IT-99-36-T; Case No.: IT-09-92-PT; Case No.: IT-95-5/18-PT; Wesselingh & Vaulering 2005). Det är därför viktigt att analysera de politiska eliternas förnekelse av den systematik i våldshandlingarna under kriget som förmedlas i Haag-tribunalen, Bosnien och Hercegovinas tribunal för krigsbrott samt bosnisk massmedia. Berättelserna i mitt empiriska material tycks vara påverkade av (eller sammanfalla med) retoriken som förmedlas i dessa forum. När informanter betonar förintelse och systematiken i de genomförda våldshandlingarna under kriget producerar och reproducerar de bilden av en gemensam kamp på en kollektiv nivå som verkar ha som mål ett erkännande av de beskrivna våldssituationerna som ett folkmord.

En intressant fråga som väckts under arbetet med denna studie är hur våldsutövarna berättar om våldssituationer (Athens 1997; Katz 1988). Samtal med dessa aktörer och analys av deras berättelser kan nyansera analysen av fenomenet ”krigsvåld”. Ytterligare en fråga som väckts under arbetet med denna artikel är: Vilken betydelse tilldelas våldsutövarnas och de våldsdrabbades berättelser för samhällsutvecklingen i ett efterkrigssamhälle? Jag menar att det är av stor vikt att studera både våldsutövarnas och de överlevandes berättelser. Genom att berätta sina historier kan de utsätta få erkännande och en viss självaktning, våldsutövarna kan få en chans att förklara för sig själva och andra, att visa skam över sina handlingar och möjligen återställa sin sociala status. Utan denna typ av bearbetning riskerar de som drabbats av våld att leva i en tillvaro utan erkännande och våldsutövarna riskerar att bli permanent bundna till krigstidens gärningar – en klart instabil framtidsgrund för ett efterkrigssamhälle.

En annan intressant aspekt av fenomenet ”krigsvåld” som kan undersökas i framtiden är hur de våldsdrabbades och våldsutövarnas berättelser används i försoningsprocessen efter kriget i Bosnien. I bosnisk massmedia framträder de våldsdrabbade från kriget frekvent men våldsutövarna lyser med sin frånvaro. Frågan är om fängelserna där de dömda våldsutövarna avtjänar sina straff är samlingsplatser för erfarenheter och resurser som kan utnyttjas i försoningsprocesser efter kriget?

Referenser

- Athens, L. (1997) *Violent criminal acts and actors revisited*. Chicago: University of Illinois Press.
- Basic, G. (2015a) ”Reconciliation narratives of survivors from war in Bosnia and Herzegovina”, i P. Venkat & B.M. Bharath, (red.) *Some aspects of community empowerment and resilience* (s. 189–205). New Delhi: Allied Publishers.
- Basic, G. (2015b) ”Stories of sexualized war violence after the Bosnian war”, i A. Filip & M. Platzer, (red.) *Femicide. Targeting of women in conflict: A global issue that demands action. Volume III* (s. 102–105). Vienna: The Academic Council on the United Nations System (ACUNS).
- Basic, G. (2015c) ”Constructing ‘Ideal Victim’ stories of Bosnian war survivors”, *Social inclusion* 3(4):25–37.

- Basic, G. (2015d) "Conditions for reconciliation: Narratives of survivors from the war in Bosnia and Herzegovina", *Journal of criminal justice and security* 17(2): 107–126.
- Basic, G. (2015e) "Victimhood, forgiveness and reconciliation: In stories of Bosnian war survivors", 105–130 i L.O. Eugene (red.) *Forgiveness: Social significance, health impact and psychological effects*. Hauppauge: Nova Science Publishers.
- Basic, G. (2013) "Rituals in the concentration camp: Rejection, morals and adaptation in the narratives from former inmates stories in Bosnia", *Statsvetenskaplig tidskrift* 115(3):225–243.
- Basic, G. (2007) *Would I grill lamb with you? Reconciliation and implacability in stories of former prison-camp detainees*. Lund: Network for Research in Criminology and Deviant Behavior 2007:2.
- Basic, G. (2005) *War and crime: Definitions of crime in a Bosnian post-war society*. Lund: Network for Research in Criminology and Deviant Behavior 2005:2.
- Bauman, Z. (1991) *Modernity and the holocaust*. New York: Cornell University Press.
- Becirevic, E. (2010) "The issue of genocidal intent and denial of genocide: A case study of Bosnia and Herzegovina", *East European politics and societies* 24(4):480–502.
- Betz, J. (1977) "Violence: Garvers definition and a deweyan correction", *Ethics* 87(4):339–351.
- Blattman, C. & E. Miguel (2009) *Civil war*. Berkeley: Center for International and Development Economics Research.
- Blumer, H. (1969/1986) *Symbolic interactionism: Perspective and method*. Berkeley: University of California Press.
- Bougarel, X., E. Helms & G. Duijzings (2007) *The new Bosnian mosaic: Identities, memories and moral claims in a post-war society*. Aldershot: Ashgate Press.
- Browning, C.R. (1992) *Ordinary men: Reserve police battalion 101 and the final solution in Poland*. London: Harper Collins Publishers.
- Case No.: IT-99-36-T. Judgment in case of Radoslav Brdjanin från den 1 september 2004. Haag: International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY).
- Case No.: IT-97-24-T. Judgment in case of Milomir Stakic från den 31 juli 2003. Haag: International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY).
- Case No.: IT-98-30/1-A. Judgment in case of Miroslav Kvočka, Mlado Radic, Zoran Zigic och Dragoljub Prcac från den 28 februari 2005. Haag: International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY).
- Case No.: IT-95-8-S. Judgment in case of Dusko Sikirica, Damir Dosen och Dragen Kolundzija från den 13 november 2001. Haag: International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY).
- Case No.: IT-95-5/18-PT. Third amended indictment in case of Radovan Karadžić. 27 February 2009. Haag: International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY).
- Case No.: IT-09-92-PT. Fourth Amended Indictment and Schedules of Incidents in Case of Ratko Mladić. 16 December 2011. Haag: International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY).

- Cekic, S. (2009) *Research of genocide victims, with a special emphasis on Bosnia and Herzegovina: Problems and issues in scientific theory and methodology*. Sarajevo: Institute for the Research of Crimes Against Humanity and International Law of the University of Sarajevo.
- Court of Bosnia and Herzegovina (2015) Cases before Section for War Crimes. Sarajevo: Court of Bosnia and Herzegovina (<http://www.sudbih.gov.a/?opcija=predmeti&jezik=e>, 20150723).
- Collins, R. (2008) *Violence: A micro-sociological theory*. Princeton & Oxford: Princeton University Press.
- Collins, R. (2004) *Interaction ritual chains*. Princeton & Oxford: Princeton University Press.
- Collins, R. (1992) *Sociological insight: An introduction to non-obvious sociology*. Oxford: Oxford University Press.
- Durkheim, É. (1893/1964) *The division of labour in society*. New York: Free Press.
- Durkheim, É. (1897/1987) *Suicide: A study in sociology*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Emerson, R.M., R.I. Fretz & L.L. Shaw (1995) *Writing ethnographic fieldnotes*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Garfinkel, H. (1967/1984) *Studies in ethnomethodology*. New York: Prentice Hall.
- Greve, H.S. & M. Bergsmo (1994) *The Prijedor report*. Annex V. Final report of the United Nations Commission of Experts established pursuant to security council resolution 780 (1992). S/194/674/ Add. 2 (Vol. I). New York: United Nations.
- Hatzfeld, J. (2005) *Machete Season: The killers in Rwanda speak*. New York: Farrar, Straus and Giroux.
- Hylland Eriksen, T. (1993) *Ethnicity and nationalism: Anthropological perspectives*. London: Pluto Press.
- Holstein, J.A. & J.F. Gubrium. (1995) *The active interview*. Qualitative Research Method Series 37. London: Sage.
- Houge, A.B. (2009) "Seksualisert krigsvold i Bosnia og Hercegovina: Kjønn, etnisitet og seksualitet", *Sosiologi i dag* 39(2):23–42.
- Houge, A.B. (2008) "Subversive victims? The (non) reporting of sexual violence against male victims during the war in Bosnia-Herzegovina", *Nordicom Review* 29(1):63–78.
- ICTY (2015a). The Cases. Haag: International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (<http://www.icty.org/action/cases/4>, 20150723).
- ICTY (2015b). Judgement List. Haag: International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (<http://www.icty.org/sections/TheCases/JudgementList>, 20150723).
- IPC Patria. (2000) *Ni krivi ni dužni. Knjiga nestalih općine Prijedor* [Without Any Reason. Book of the Missing Persons in the Prijedor Municipality]. Sanski Most: IPC Patria and Udruženje Prijedorčanki "Izvor".
- Katz, J. (1988) *Moral and sensual attractions in doing evil*. New York: Basic Books.
- Kleinman, S. & M.A. Copp (1993) *Emotions and fieldwork*. Qualitative Research Method Series 28. London: Sage.

- Maček, I. (2009) *Sarajevo under siege: Anthropology in wartime*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Malešević, S. (2010) *The sociology of war and violence*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mannergren Selimovic, J. (2010) "Victims and perpetrators: Local responses to the ICTY in Bosnia-Herzegovina." *Focaal: European journal of anthropology* 57:50–61.
- Megargee, P.G. (2013a) *Encyclopedia of camps and ghettos 1933–1945*. Volume I. Washington: United States Holocaust Memorial Museum.
- Megargee, P.G. (2013b) *Encyclopedia of camps and ghettos 1933–1945*. Volume II. Washington: United States Holocaust Memorial Museum.
- Potter, J. (1996/2007) *Representing reality: Discourse, rhetoric and social construction*. London: Sage Publications.
- Presser, L. (2013) *Why we harm*. London: Rutgers University Press.
- Rapley, T. J. (2001) "The art(fulness) of open-ended interviewing: Some considerations on analysing interviews", *Qualitative research* 1(3):303–323.
- Riessman, C.K. (2008) *Narrative methods for the human sciences*. Thousand Oaks: SAGE Publications.
- Riessman, C.K. (1993) *Narrative analysis*. Qualitative Research Method Series 30. London: Sage.
- Schinkel, W. (2004) "The will to violence", *Theoretical criminology* 8(1):5–31.
- Tabeau, E. (2009) *Rat u brojka: Demografski gubici u ratovima na teritoriji bivše Jugoslavije od 1991. do 1999* [The war in numbers: Demographic losses in the wars in the former Yugoslavia from 1991 to 1999]. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji (Helsinki Committee for Human Rights in Serbia).
- Tokaca, M. (2013) *Bosanska knjiga mrtvih: Ljudski gubici u BiH 91–95* [The Bosnian book of the dead: Human losses in BiH 91–95]. Sarajevo: Istraživačko dokumentacioni centar (Research and Documentation Center).
- Tomasi, L. (1993) "Social differentiation and the current significance of Emile Durkheim's Anomie", *Social compass* 3:363–374.
- Silverman, D. (1993/2006) *Interpreting qualitative data: Methods for analyzing talk, text and interaction*. London: Thousand Oaks.
- Skjelsbæk, I. (2007) *Voicing silence: A political psychological analysis of the aftermath of the Bosnia-Herzegovinan war rapes*. Trondheim: Norwegian University of Science and Technology.
- Stanko, E.A. (2003) *The meanings of violence*. London: Roudedge.
- Steflja, I. (2010) "Identity crisis in post-conflict societies: The ICTY's role in defensive nationalism among the Serbs", *Global change, peace & security* 22(2):231–248.
- Stover E. & H.M. Weinstein (2004) *My neighbour, my enemy: Justice and community in the aftermath of mass atrocity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wästerfors, D. (2014) "Book review: Why we harm" *Acta sociologica* 57(3):271–272.
- Wrong, H.D. (1979) *Power: Its forms, bases and uses*. New York: Harper & Row.
- Åkerström, M. (2002). "Slaps, punches, pinches – but not violence: Boundary-work in nursing homes for the elderly", *Symbolic interaction* 25(4):515–536.

Wesselingh, I. & A. Vaulering. (2005) *Row memory: Prijedor, laboratory of ethnic cleansing*. London: Saqi Books.

Zwierzchowski, J. & E. Tabeau. (2010) *The 1992–95 war in Bosnia and Herzegovina: Census-based multiple system estimation of causalities' undercount*. Conference paper for the International Research Workshop on 'The Global Costs of Conflict'. Berlin: The Households in Conflict Network (HiCN) and The German Institute for Economic Research (DIW Berlin). 1–2 February 2010.

Kontaktuppgifter till författare

Goran Basic

Fakulteten för samhällsvetenskap, Institutionen för pedagogik

Linnéuniversitetet, 351 95 Växjö

E-post: Goran.Basic@lnu.se

Författarpresentation

Goran Basic är fil. dr i sociologi och universitetslektor i pedagogik vid Institutionen för pedagogik, Linnéuniversitetet. Som forskare har han gjort fältarbeten i Bosnien och Hercegovina, skrivit om efterkrigssamhället och försoning efter kriget samt utvärderat ett projekt i ungdomsvården. För närvarande analyserar han samarbetet mellan gränspolis och kustbevakning i Östersjöområdet.